

Transformation in the Historical Thought of Qajar Historians (With Emphasis on the Historiography of Nazem al-Islam Kermani and Mehdi Malekzadeh)

Gholamreza. Vafae Mehr¹ , Mahboubeh. Sharafi^{2*}

¹ PhD Student, Department of History, YI.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

² Associate Professor of History, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: Sharafi48@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Vafae Mehr, G., & Sharafi, M. (2025). Transformation in the Historical Thought of Qajar Historians (With Emphasis on the Historiography of Nazem al-Islam Kermani and Mehdi Malekzadeh). *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(1), 121-135.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

Analyzing the intellectual perspective of reformist historians during the reigns of Naser al-Din Shah and Mozaffar al-Din Shah regarding the definition and nature of history as a discipline is one of the main objectives of this article. Accordingly, the central question posed is: What is the essence of history and its most significant functions in the worldview of reformist historians of this era, and how has it influenced their historiographical methodology? The findings of this study indicate that Iranian intellectuals—particularly the reformist elite—were significantly influenced by the intellectual and cultural transformations of their time. The efforts of Persian historiography to approximate modern historiographical methods led this group to formulate a new definition of history as a science. This development reaches its peak in the historiographical works of Nazem al-Islam Kermani and Mehdi Malekzadeh. Both historians endeavor to distance themselves from traditional historiography and align more closely with modern historiographical paradigms. The impact of this shift is clearly evident in their historical writings.

Keywords: modern historiography, reformists, historians, Qajar era

EXTENDED ABSTRACT

The historical transition of Iranian historiography during the Qajar era, particularly under the reigns of Naser al-Din Shah and Mozaffar al-Din Shah, marked a significant intellectual transformation that redefined the nature and purpose of historical writing in Iran. Central to this transformation was the gradual departure from traditional historiography characterized by courtly praise, rhetorical embellishments, and limited critical inquiry, toward a more rational, analytical, and socially engaged form of historical reflection. This movement was deeply influenced by the influx of Western ideas through channels such as foreign education, translated works, and the establishment of modern institutions like Dar al-Fonun and the School of Political Sciences, as well as the dissemination of print media. Reformist historians such as Nazem al-Islam Kermani and Mehdi Malekzadeh epitomized this shift by questioning the epistemological foundations of history and proposing new methodological and ethical standards for historiographical practice. They sought to redefine history not merely as a chronicle of royal achievements, but as a dynamic discipline capable of providing moral insight, promoting civic engagement, and unveiling the socio-political structures that shaped Iranian society. This reorientation aligned Iranian historiography with contemporary European paradigms, which emphasized critical evaluation, objectivity, and the inclusion of marginalized voices, particularly the common people who had long been excluded from historical narratives ([Tajbakhsh, 1997](#)).

During the reign of Naser al-Din Shah, various factors catalyzed this historiographical evolution. The establishment of the printing press, the translation of European historical texts, the rise of secular intellectual circles, and the weakening of traditional courtly patronage contributed to an environment ripe for historiographical reform. Prominent figures like Mohammad Hassan Khan Etemad al-Saltaneh played a pivotal role in this intellectual milieu by introducing new standards for historical inquiry. Etemad al-Saltaneh, for instance, rejected the practice of mere courtly praise and instead emphasized the importance of historical learning as a means of cultivating wisdom and insight ([Etemad al-Saltaneh, 1984](#)). Similarly, Mirza Aqa Khan Kermani underscored the scientific nature of history and advocated for a historiography that could diagnose the moral and institutional failures of society ([Nazem al-Islam Kermani, 2008](#)). Drawing from the rationalist critique of thinkers like Akhundzadeh and Seyyed Jamal al-Din Asadabadi, these reformist historians rejected the ornate prose and poetic excesses of earlier chronicles, instead favoring a prose style that was direct, critical, and accessible. They also critiqued the complicity of traditional historians in legitimizing tyranny and neglecting the lived experiences of ordinary people. In this respect, historians began to approach history not as an instrument of glorification but as a vehicle for social critique, moral instruction, and national awakening ([Adamiyat, 1970](#)).

The transition to a modern historiographical ethos gained further momentum during the reign of Mozaffar al-Din Shah. This period witnessed a loosening of political repression and a corresponding expansion of intellectual freedom, which enabled historians to engage in more forthright critiques of political authority and social injustice. Historians like Mirza Gholamhossein Afzal al-Molk endeavored to strike a balance between loyalty to the state and a commitment to historical truth. While Afzal al-Molk acknowledged the risks of criticizing royal figures, he nonetheless attempted to expose administrative corruption and foreign interference, which he believed had contributed to Iran's socio-political decline. Although his writings still bore traces of traditional praise, they nonetheless reflected a heightened awareness of historiography's potential as a tool of public accountability. Other historians, such as Haj Zain al-Abedin Maraghei, though not professional historians, offered scathing critiques of the obscure and

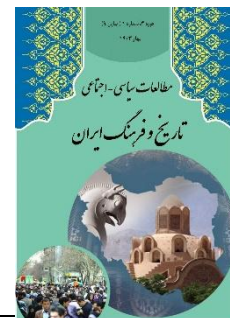
inaccessible style of traditional historical writing, advocating instead for clarity, simplicity, and public engagement (Maraghei, 1969). These developments culminated in the Constitutional Revolution, which represented not only a political turning point but also a profound reimagining of history as a discipline centered on the struggles, aspirations, and agency of the people, rather than the deeds of monarchs and elites (Rahimian, 2005).

Two seminal figures in this era of historiographical transformation were Nazem al-Islam Kermani and Mehdi Malekzadeh. Nazem al-Islam, a teacher and journalist closely associated with the Constitutional movement, authored the *History of the Awakening of Iranians*, a landmark work that exemplified the reformist approach to history. His historiography was rooted in a belief that history should serve as a moral guide for future generations by illuminating the causes of societal decline and the virtues of civic courage. He rejected traditional forms of historiography that focused solely on the glorification of kings and emphasized the importance of documenting the lives and contributions of ordinary citizens, political activists, and intellectuals who had participated in the struggle for constitutionalism (Nazem al-Islam Kermani, 2008). Influenced by his mentor Mirza Aqa Khan Kermani and inspired by European historical models, Nazem al-Islam adopted a prose style that was plain, direct, and journalistic in nature. His commitment to comprehensive documentation, including dialogues, letters, and political leaflets, underscored his belief in the democratization of historical knowledge. Moreover, his disdain for the excessive use of poetry in historical texts reflected his conviction that history should aim for truth and clarity rather than artistic embellishment (Zarinkoub, 2000). In this way, his historiography became both a pedagogical tool and a political instrument, designed to awaken a collective sense of identity and responsibility among Iranians.

Malekzadeh, another towering figure of Constitutional historiography, advanced many of these themes while introducing a more explicitly analytical and philosophical dimension to historical writing. As the son of the prominent constitutionalist Malek al-Motakallemin, Malekzadeh inherited a tradition of political activism that informed his historical perspective. In the introduction to his *History of the Constitutional Revolution of Iran*, Malekzadeh articulated a theory of history that emphasized the integration of political, social, and cultural analysis. He argued that history had evolved from myth and anecdote into a rigorous science that required critical reflection, empirical documentation, and analytical precision (Malekzadeh, 2004). Citing unnamed philosophers, he described history as the collective memory of humanity, which must be subjected to the "laboratory of critical thought" in order to reveal its underlying causes and meanings. He called upon historians to investigate not only the surface events but also the deeper structural forces that shaped them. Malekzadeh's emphasis on impartiality and objectivity, however, was complicated by his evident biases. While he professed to write with fairness, his overt hostility toward conservative religious figures and his admiration for reformist intellectuals reveal a clear ideological orientation. Nevertheless, his willingness to critique even his allies when they deviated from constitutional ideals demonstrated a commitment to ethical historiography and a belief in history's role as a guide for national progress (Tabari & Qasemi, 1996).

In sum, the transformation of Iranian historiography during the Qajar era, particularly through the works of Nazem al-Islam Kermani and Mehdi Malekzadeh, illustrates a broader intellectual movement that sought to redefine the purpose, methodology, and ethical responsibilities of historical writing. By breaking away from the courtly traditions of the past and embracing a more rational, critical, and inclusive

vision of history, these reformist historians laid the groundwork for a modern Iranian historiographical tradition. Their emphasis on truth-telling, social responsibility, and civic education marked a decisive shift toward a historiography that was not only reflective but also transformative. They envisioned history as a mirror in which society could see both its past failures and future possibilities. In this way, their writings transcended mere documentation to become acts of cultural and political engagement. They provided a platform for voices previously silenced, advocated for historical consciousness among the public, and offered models of intellectual courage in the face of authoritarianism. The enduring legacy of their work lies in their affirmation that history, when pursued with integrity and insight, can be a powerful force for collective awakening and national renewal.

تحول در اندیشه تاریخ نگری مورخان قاجار (با تأکید بر تاریخ نگری ناظم الاسلام کرمانی و مهدی ملک زاده)

غلامرضا وفایی مهر^۱، محبوبه شرفی^۲

۱. دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. دانشیار گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Sharafi48@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

وفایی مهر، غلامرضا، و شرفی، محبوبه. (۱۴۰۴). تحول در اندیشه تاریخ نگری مورخان قاجار (با تأکید بر تاریخ نگری ناظم الاسلام کرمانی و مهدی ملک زاده). *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۱)، ۱۳۵-۱۲۱.

تحلیل بینش مورخان نواندیش عصر ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه در تعریف از چیستی علم تاریخ از مهم‌ترین اهداف این مقاله است. از این روی برای تحقق این هدف پرسشی چنین مطرح است: چیستی تاریخ و مهم‌ترین کارکردهای آن در بینش و نگرش مورخان نواندیش این دوران چیست و چه تأثیری بر روش تاریخ‌نگاری آنان داشته است؟ نتایج این پژوهش حاکی از آن است که تأثیرپذیری ایرانیان و مخصوصاً روشنفکران ایرانی از تحولات فکری و فرهنگی زمانه خویش و تلاش تاریخ‌نگاری فارسی برای نزدیکی به تاریخ‌نگاری نوین، باعث شکل‌گیری تعریف جدیدی از این علم نزد این گروه گردید که اوج آن را در تاریخ‌نگاری ناظم الاسلام کرمانی و مهدی ملک زاده مشاهده می‌نماییم. هردو مورخ تلاش دارند تا با فاصله گرفتن از تاریخ‌نگاری سنتی خود را به تاریخ‌نگاری نوین نزدیک نمایند. به گونه‌ای که تأثیر این تحول را به عینه در تاریخ‌نگاری آنان مشاهده می‌نماییم.

کلیدواژگان: تاریخ‌نگاری نوین، نواندیشان، مورخان، قاجاریه.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله

متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله

به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی

(CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

مقدمه

برآمدن رنسانس و ورود اروپا به عصر جدید، آغاز تحول در اروپا و سپس کل جهان است؛ در خصوص عمده ویژگی رنسانس می توان آن را در حمله به عقاید قرون وسطی و تلاش در تثبیت و گسترش اندیشه های نوین در برتری عقل و انسانیت دانست. در ایران ورود قاجارها به عصر جدید و گره خوردن تحولات این سلسله با تحولات جهانی از مهم ترین ویژگی های قابل توجه این عصر می باشد. آشنایی ایرانیان با فرهنگ و تمدن و اندیشه های نوین جهانی در ارتباط دیداری و شنیداری توسط نواندیشان و متفکران ایرانی باعث تأثیرپذیری ایرانیان از آنان در عرصه های مختلف فرهنگی و فکری و تمدنی و از جمله علم تاریخ گردید. در حوزه تاریخ نویسی نیز تحولات گذشته بر تاریخ نگاری به دلیل ویژگی های فرهنگی و ارتباطی آن با جهان پیرامون، در تاریخ نگاری و تاریخ نگری مورخان نمود و عیان گردید، به گونه ای که هم زمان با تأثیر تحولات رنسانس بر دیگر نقاط جهان، کشور ایران نیز در حوزه های مختلف و خاصه، تاریخ نگاری تحت تأثیر این تحولات قرار گرفت و در این میان مورخان ایرانی تمام تلاش خود را انجام دادند تا شکل تاریخ نویسی خود را به روش مورخان اروپا نزدیک نمایند (Tajbakhsh, 1997). در ادامه اعزام دانشجویان به فرنگ و تأسیس دارالفنون و آشنایی نواندیشان و مورخان ایرانی آن عصر با شیوه تاریخ نگاری جدید اروپا، بینش و نگرش آنان را نسبت به این علم تا حد زیادی تغییر داد، به گونه ای که آن ها با انتقاد به مورخان تاریخ نگاری سنتی ایرانی خواهان تغییر بنیادی در این حوزه شدند (Etemad al-Saltaneh, 1984).

مطالعه و تحلیل تاریخ عصر قاجار جدای از مسائل و تحولات سیاسی گذشته بر این سرزمین، در حوزه های دیگر نیز مانند گذر از عصر سنتی به دوران نوین، یکی از مهم ترین ویژگی های گذشته بر این عصر است که در تمام عرصه ها از جمله تاریخ نگاری ایرانی مشهود گردیده است. تاریخ نگاری آغازین عصر قاجار تا اواسط عصر ناصرالدین شاه نزدیک به روش تاریخ نگاری مورخان سنتی ایرانی است. که یکی از علل آن پایگاه اجتماعی این مورخان است که عمدتاً از طبقه دبیران و دارای منصب دیوانی هستند، اگرچه بعدها با گسترش روابط ایران با دنیای خارج پاره ای از این افراد به مناصب دیپلماتیک و کاردار سیاسی رسیدند که همین نیز در تحول روش تاریخ نگاری سنتی به روش نوین تأثیرگذار است (Malekzadeh, 2004).

به هر حال این مبلغان نوین تاریخ نگاری که پاره ای از آنان منشیان شاه محسوب می شدند به دستور شاه قاجار به تاریخ نگاری بخشی از رویدادهای این عصر مشغول شدند، به گونه ای که در هنگام نوروز گزارش کوتاهی از رخداد های مهم یک سال گذشته را به استحضار شاه و درباریان می رساندند (Tafzili, 1991). اگرچه این مورخان در نگارش تاریخ خود هم چنان به رویه های سنتی پایبند هستند بطور نمونه: توجه کمتر در بازتاب نگرش عقلانی در روایت تاریخ، همچنین توجه بیشتر به رویدادهای سیاسی و کم توجهی به تاریخ مردمان و نقش آنان در تاریخ نگاری خود را می توان از بارزترین ویژگی تاریخ نگاری این بازه دانست. به گونه ای که حتی در این ایام سبک نگارش آنان همان بر پایه سبک مصنوع و متکلف رایج است. اگرچه شمیم را اعتقاد بر این است که روی هم رفته از لحاظ ثبت کل وقایع و سبک نگارش و ساده نویسی کتب تاریخی این دوره بر کتب تاریخ دوره های صفویه و افشاریه برتری دارد (Shamim, 1997).

مطالعه آثار تاریخ نگارانه این عصر نشان می دهد، تأکید مورخان بر اهمیت علم تاریخ و همچنین بی طرفی مورخ در روایت تاریخ، دو ویژگی اساسی کتب تاریخی این بازه زمانی است.

در پژوهش حاضر تلاش گردیده است تا با بهره گیری از روش تاریخی مبتنی بر رویکرد تحلیلی با واکاوی بینش و نگرش مهم ترین مورخان نواندیش عصر قاجار (ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه)، چیستی و جایگاه علم تاریخ در اندیشه تاریخ نگاری آنان تحلیل شود. برای

تحقق این امر، پرسشی چنین مطرح است: مهم‌ترین مؤلفه‌های چستی تاریخ در اندیشه مورخان عصر ناصری و مظفرالدین شاه چیست و چه تأثیری در روش تاریخ‌نگاری آنان در بازتاب تاریخ زمانه عصر قاجار داشته است؟

تاریخ‌نگاری فارسی در عصر ناصرالدین شاه قاجار

تا عصر ناصرالدین‌شاه تاریخ‌نگاری ایرانیان تقریباً همین پیوستگی و ویژگی گذشته با برخی استثنائات را داشت و اما از این مقطع به بعد دچار تحول گردید، توضیح این که از اواسط حکومت ناصرالدین‌شاه به بعد به مرور پیامدهای نوگرایی و مدرنیسم که از اروپا آغاز گردیده است در ایران نیز هویدا شد، به گونه ایی که بر تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری مورخان ایرانی نیز تأثیر گذاشت و آنان را دنباله روتاریخ‌نگاری نوین کرد. مهم‌ترین عوامل این تغییر را می‌توان در چند مورد ذکر کرد: تأسیس چاپخانه و اعزام دانشجو به خارج و ایجاد نظام نوین و و نهضت ترجمه از تبریز را می‌توان عامل اصلی شروع تحول در شکل و بحث و تحقیق برد (Mohit Tabatabai, 1975) و یا شکست‌های نظامی ایرانیان از روس و انگلیس و همچنین سفرهای متقابل ایرانیان و اروپائیان و آشنایی ایرانیان با تحولات و پیشرفت‌های اروپا در حوزه‌های مختلف از از مهم‌ترین علل در این گذرا است. البته در این میان علاقه شاهان قاجار و برخی امراء و درباریان قاجار به نگارش تاریخ خود، به این امر شتاب بیشتری داد، مخصوصاً تأسیس وزارت انطباعات در زمان ناصرالدین‌شاه به سرپرستی محمدحسین خان اعتمادالسلطنه و تالیف و ترجمه کتاب کتب تاریخی به سبک تاریخ‌نگاران نوین اروپا از عوامل مهمی در این شتاب علمی است. بعدها نیز تأسیس انجمن معارف در ۱۳۱۵ هجری قمری توسط انتشار احتشام السلطنه و میرزا یحیی دولت‌آبادی و میرزا حسن رشیدیه و همچنین تأسیس مدارس نوین توسط این انجمن و گنج‌اندیدن درس آموزش تاریخ در دروس محصلان و دیگر ترجمه آثار تاریخی معروف اروپا پترکبیر نوشته ولتر، و همچنین تاریخ انحطاط و سقوط روم نوشته ادوارد گیبون باعث آشنایی بیشتر تاریخ‌نویسان ایرانی با سبک تاریخ‌نگاری مورخان عصر نوین‌گردید، و دیگر تأسیس شرکت طبع کتاب که از اقدامات انجمن معارف به ریاست محمدحسین ذکاءالملک فروغی، که در آن علاوه بر چاپ کتب مدارس به سبک نوین به تالیف و ترجمه کتاب‌های مربوط به تاریخ ایران و جهان پرداخت، از دیگر اقدامات نوگرایانه ای که به رشد تاریخ‌نگاری ایرانیان کمک کرد تأسیس مدرسه علوم سیاسی در سال ۱۳۱۷ قمری است که باز در آشنایی دانش‌آموزان آن مدرسه با علوم نوین و مخصوصاً تاریخ‌نگاری نوین اروپا موثر است و به گفته عبدالله مستوفی نخستین معلم تاریخ آن اردشیر جی است که در آنجا تاریخ ایران باستان و تاریخ ملل سنتی شرق و یونان تدریس می‌کرد (Mostowfi, 1992) و در دارالفنون نیز تاریخ نظامی توسط یک معلم اتریشی درس داده می‌شد از سوی دیگر کشفیات باستان‌شناسی و خواندن سنگ نوشته‌های باستانی نیز افق نوینی را در شناخت ایران باستان باز نمود. هنری راولینسون کتیبه بیستون را کشف الخط کرد و همچنین کتاب پادشاه‌های بزرگ دنیای سنتی در مشرق اثر جورج راولینسون توسط محمدحسین ذکاءالملک فروغی و پسرش محمدعلی فروغی ترجمه و در سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۶ قمری انتشار یافت.

در مجموع این تحولات و اقدامات صورت گرفته در حوزه تاریخ‌نگاری ایران تأثیرات مهمی را از خود بر جای نهاد نخست این که زمینه معرفت به تاریخ عمومی جهان در مورخان ایرانی بسط یافت و افق تفکر تاریخی تا اندازه‌ای ترقی پیدا نمود. همچنین در فن تاریخ‌نگاری و سبک تحقیق، دقت علمی، توسعه منابع و مآخذ تاریخ‌نگاری و شیوه نگارش پیشرفتی محسوس حاصل گشت و این عیوب و نقص‌های تاریخ‌نگاری سنتی تا حدودی آشکار گردید (Adamiyat, 1969) و در نهایت این که جایگاه و خاستگاه اجتماعی تاریخ‌نویسان گسترش یافت و نگارش تاریخ از انحصار ادیبان مورخ و منشیان دربار خارج شد و طیف وسیعی از تحصیل‌کردگان دانش‌های نوین قدم به عرصه تاریخ‌نگاری با موضوع‌های نزدیک به تاریخ، مانند جغرافیا، سفرنامه‌نویسی و خاطره‌نویسی و شرح حال نگاری نهاد، و هم چنین علاقه و تحقیق درباره‌ی ایران باستان و توجه مورخان به نگارش نوین ایران باستان و در نهایت جان گرفتن افکار ملی‌گرایانه از پیامدهای تحول‌پذیری در تاریخ‌نگاری سنتی ایران

است (Partovi Moghadam, 2009). در نتیجه حاصل این تحولات باعث گردید تا تاریخ نگاری جنبه علمی به خود بگیرد و مورخان ایرانی تلاش نمودند تا به تقلید از مورخان اروپایی تاریخ خود را نگارش کنند.

یکی از مورخان برجسته حوزه تاریخ نگاری نوین محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (۱۳۱۳-۱۲۵۹ قمری) وزیر انطباقات ناصرالدین شاه قاجار است که با حضور در دارالطباعه و دارالترجمه ناصری با کمک تعدادی مورخ به ترجمه و تالیف کتب تاریخی به سبک نوین مشغول گردید. در باب مهم ترین ویژگی ها درنگرش و روش تاریخ نگاری اعتمادالسلطنه می توان گفت که وی در تلاش است تا تاریخ را به شیوه و سیاق اروپائیان نگارش می کرد به گونه ای که در کتاب تاریخ منظم ناصری در باب انگیزه نگارش کتاب خود می نویسد «که چون تا آن زمان کتابی به فارسی در تاریخ مختصر عمومی ایران و جهان که محدود به شرح سلطنت سلاطین و جنگ صلح آنان بنا شد، بلکه هر گونه رویداد از قبیل تولد اتحاد علما و اعیان ممالک اختراعات و اکتشافات... نگارش نشده است، این کار کردم» (Etemad al-Saltaneh, 1984) و یا درجای دیگر در باب اهمیت تاریخ می نویسد «مقصد از مطالعه کتب تواریخ و سیر درک عبرت و استدراک او از دیات بصیرت است». در باب نگرش معرفت شناسانه مورخ می توان گفت که تلاش و شناخت تاریخ نوین جهانی که بتوان از آن تاریخ عبرت و استدراک و بصیرت گرفت، این مساله را می توان یکی از شاخصه های تاریخ نگاری او دانست. همچنین در جایی دیگر مورخ می نویسد، برخلاف مورخین دیگر به جای بازتاب مسائل سیاسی و تاریخ پادشاهان و حاکمان ایران وی تلاش دارد تا به تاریخ کل ایران بپردازد؛ «این بنده ذلیل محمدحسین بن حاجی علی خان اعتمادالسلطنه خود را مصمم نمود که شرح حال ایران را از حیث تاریخ و جغرافی مرقوم دارد. بدین روی تاریخ نگاری او را می توان یک تحول در تاریخ نگاری جدید دانست که نقش فراوانی در عبور از تاریخ نگاری سنتی به تاریخ نگاری نوین داشته و زمینه ساز و الگوی تغییر در نگرش تاریخ نگاری است.

از دیگر مورخان صاحب نام این عصر، میرزا آقاخان کرمانی (۱۲۳۲-۱۲۷۵ قمری) است. وی از اندیشمندان دوران ناصری است که به علت احتمال نقش وی در قتل ناصرالدین شاه دستگیر و کشته شد. در خصوص آثار کرمانی، کتب آیینیه اسکندری یا تاریخ ایران باستان و کتاب تاریخ قاجار و هم چنین کتاب سبب ترقی و تنزیل دولت و ملت ایران و کتاب سه مکتوب و صدخطابه ویا تاریخ شانژمان از مجموعه آثار وی است. بایسته توجه است کتاب آیینیه سکندری مورخ معروف ترین اثر آقاخان کرمانی است. در باب نگرش تاریخی وی در کتاب آیینیه سکندری می توان گفت: مورخ تلاش دارد تا از ساحت علم به تاریخ بنگرد و مفهوم نوینی از تاریخ ارائه دهد و بیان می کند: علم تاریخ می کوشد از اطوار و حرکات مردم نامی و ترقی و تنزیل ملل مختلف دنیا در هر عصر، ظهور و شوکت های بشری در هر زمان و تحقیق و تفتیش عادات و اخلاق و موجبات انحطاط و انقراض دولت ها و هر چه از واقعه عبرت بخشای اعصار حالیه در خوب و شایان تذکار باشد» (Nazem al-Islam, 2008). سپس در ادامه مورخ در کتاب خود به نقش مورخان در عدم روایت واقعیت و توجه بیشتر آنان به نگارش تاریخ برای چاپلوسی و رضایت مندی شاهان تاکید دارد و معتقد است علت تاریخ نگاری توسط مورخان ایرانی را نه برای بیان واقعیت و تنبیه و عبرت آیندگان بلکه برای اعراض شخصی می دانند. آدمیت کرمانی را جزء اولین کسانی می داند که درک علمی از تاریخ دارد (Adamiyat, 1970). قابل توجه است که قبل از کرمانی کسانی مانند آخوندزاده و یا سید جمال الدین اسدآبادی مباحثی را در حوزه ادبیات انتقادی مطرح کرده اند، که تأثیر مستقیمی بر اندیشه های تاریخ نگاری میرزا آقاخان کرمانی داشته اند مثلاً آخوندزاده در رساله /یراد، در سال ۱۲۷۹ قمری و همچنین در رساله مکتوبات کمال الدوله به سال ۱۲۸۰ قمری به انتقاد از تاریخ نگاری ایرانیان پرداخته و یکی از ایرادات آن را دخالت دادن شعر و متن ادبی در نگارش تاریخ و سبک اغراق گویی آن می داند. همچنین آدمیت در باره تاریخ نگاری وی معتقد است که آخوندزاده به روش تاریخ نگاری نوین توجه داشته و در واقع رابطه علت و معلول را می شناسد (Adamiyat, 1970).

سید جمال‌الدین اسدآبادی (متولد ۱۲۵۴ق) نیز از جمله منتقدان وضع موجود در تاریخ‌نگاری ایرانیان است. در باب چپستی تاریخ در اندیشه وی به یقین آشنایی سید جمال با تاریخ و مورخان اروپایی عامل مهمی در نگاه نوین تاریخی وی داشت، او ضمن انتقاد به تاریخ‌نگاری سنت مشرق زمین، نخستین اندیشه ورز ایرانی است که در سراسر مقالات و نوشته‌هایش می‌خواست انحطاط جوامع اسلامی را بر پایه تاریخ و در جریان‌های تاریخ تبیین کند، به باور او نخست می‌بایست گذشته درخشان و علل انحطاط و پس رفت در تاریخ روشن شود سپس هدایت گران جامعه در پی توضیح آن و شناخت راه‌های بیرون رفتن از آن برآیند (Ghadimi Qidari, 2014). اسدآبادی در جایی می‌نویسد میل به استکثاف احوال امم حب اصلاح تواریخ عالم موجب آن است که انسان‌ها رویداد ماضیه قبایل را به منزله‌ی آینه قرار داده و در آن‌ها صور احوال آینده را ملاحظه کنند و به واسطه این میل اطلاع بر احوال احیای سابق حاصل نمی‌شد انسان را چگونه ممکن است که این طریق مظلم حیات و این سیل پر خوف و خشیت زندگانی و این مسلک تنگ سهمناک را با این عجز و ناتوانی قطع نماید (Asad Abadi, 2000). از دیگر ویژگی‌های نگرش تاریخی اسدآبادی دفاع او از نگارش تاریخی است که بتواند برانگیزاننده و پویا کننده و در خدمت بیداری اجتماعی سیاسی و فرهنگی باشد بر این اساس می‌توان تاریخ‌نگاری اسدآبادی را یک تاریخ‌نگاری انقلابی دانست (Ghadimi Qidari, 2011). در تحلیل بینش تاریخی اسدآبادی آنچه مشهود است در فاصله‌گیری از تاریخ نویسی سیاسی و یا جانبدارانه در حمایت از حاکمیت زمانه و همچنین توجه بیشتر مردمان جامعه به عنوان عامل اصلی در شکل دهنده‌ی تاریخ و تحول در آن می‌باشد.

حاج زین‌العابدین مراغه‌ای (۱۳۲۸-۱۲۵۵) به عنوان یکی دیگر از روشن‌فکران و تأثیرگذاران بر اندیشه‌ی ایرانیان در دوران ناصرالدین‌شاه و پیش‌از مشروطیت است. مراغه‌ای اگرچه مورخ نیست اما از مهم‌ترین منتقدان تاریخ نویسی آن مقطع ایران می‌باشد. در باب تحلیل اندیشه‌های تاریخی وی، مهم‌ترین نکته در انتقاد او از شیوه تاریخ‌نگاری ایران و نشر سنگین و غیر فهم اکثر مورخان ایرانی است. به گونه‌ای که در کتاب سیاحت نامه ابراهیم‌بیگ می‌نویسد «در کتب و مراسله جات آن‌قدر عبارت و الفاظ مغاطله مخلوط و به مطلب کرده‌اند که کتاب مکتوبشان غلیظ شده اگر یک ساعت بخوانی هیچ مطلب مفهوم نمی‌گردد نه سردارد نه بن» (Maraghei, 1969).

در سطور بالا تا حدودی تغییر نگرش و نگرش روشن‌فکران و مورخان ایرانی در فاصله گرفتن از تاریخ‌نگاری تمجیدی و نزدیکی به نگرش انتقادی از یک سو و همچنین توجه به تاریخ‌نگاری اجتماعی و بیان نقش مردم به عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارها برای ایجاد تحول در جامعه در تاریخ‌نگاری مشهود است. در باب چرایی توجه به این نگرش دلایل چندی را می‌توان برشمرد: از جمله عدم وابستگی عمده مورخان این عصر به دربار قاجار است، از سوی دیگر تقلید مورخان ایرانی از مورخان صاحب سبک و نوگرایی اروپایی بواسطه ترجمه آثار آنان درباره تاریخ ایران، و در نهایت ورود اندیشمندان و روشن‌فکران خردگرایی عصر قاجار به بحث تاریخ‌نگاری ایرانی است، لازم به تاکید است اگرچه عمده این افراد خود مورخ نبوده‌اند، اما افرادی چون سید جمال‌الدین اسدآبادی، طالبوف و یا آخوندی زاده وبا انتقاد بر نوع نگارش تاریخ‌نگاری کهن ایران عامل دیگری در تحول در شیوه نگارش و دیدگاه تاریخ‌نگاری مورخان نسل‌های بعدی ایران شدند.

تاریخ‌نگاری ایران در عصر مظفرالدین شاه

با آغاز پادشاهی مظفرالدین‌شاه قاجار فضای سیاسی حاکم بر ایران اندکی بازتر شد و مورخان با آرامش بیشتر به نگارش تاریخ پرداختند که حاصل آن نگارش آثاری با ارزش علمی بیشتر است که توانستند توجه مخاطبان حال و آینده را به خود جلب نمایند. یکی از این آثار کتاب افضل التواریخ نوشته میرزا غلامحسین افضل‌الملک است، مورخ کتاب خود اذعان دارد که این کتاب را به دستور مظفرالدین نگارش کرده‌است. در باب اندیشه تاریخ‌نگاری او می‌توان گفت که وی چون عمده مورخان آن عصر درباری است اگرچه خود بیان می‌دارد که بنا را بر نگارش حقیقت گذاشته است می‌نویسد «در تمجید این شاه من چه نویسم که آیندگان بگویند چون افضل‌الملک مورخ این دوره است محض تملق و تمجید نوشته‌است به خدای احد و واحد که من تملق نمی‌نویسم» و یا در جایی دیگر در باب خطرات نگارش تاریخ

بیان می‌دارد که «من تملق نمی‌کنم به حقیقت نگار می‌کنم، اگر حقیقت نگار نمی‌کردم از بعضی اجزای این شاهنشاه خیانت‌ها نمی‌نوشتیم که فردا بعد از چاپ شدن این کتاب با من دشمن می‌شده و سعایت‌ها کرده و به اردبیل و کلاتم روانه و محبوسم آرند» اگرچه لازم به ذکر است، او در قسمت‌هایی از کتاب خود به تملق‌گویی از حاکمیت پرداخته و از بیان واقعیات صورت گرفته ناتوان است. اما در مجموع می‌توان گفت که در مجموع افضل الملک نسبت به مورخان دیگر آن قلم با انصاف‌تری دارد.

اگرچه در باب نگرش و شیوه تاریخ‌نگاری وی می‌توان گفت که مورخ تلاش دارد تا به تبیین و تحلیل برخی از مشکلات زمانه خود بپردازد و عواملی مانند رودررویی و مقابله دولت با علما و یا نزاع‌های فرقه‌ای در برخی از شهرها و یا حتی دخالت‌های دولتی انگلیسی و روسیه را در این اعتراضات از علل وقوع برخی مشکلات می‌داند و حتی تا جایی پیش می‌رود که به مظفرالدین‌شاه تاخته و او را عامل بدبختی ایران می‌داند. در کل نگاه اجتماعی مورخ و صراحت وی در انتقاد از حاکمان قاجار از ویژگی‌های قابل ذکر در کتاب است.

در نهایت واقعه مشروطه تحول عمیق در تاریخ‌نگاری آن عصر به وجود آورد و باعث شکل‌گیری نوع جدیدی از تاریخ‌نگاری گردید که تلاش داشت پهلوی به تاریخ‌نگاری نوین بزند. در مجموع در این مقطع تاریخ از علم درباری به دانشی آگاهی‌بخش تبدیل شد که قهرمانان آن نه شاهان و نه خاندان‌های حکومت‌گر بلکه توده‌های مردمی هستند که تا سال‌های گذشته جایگاهی در تاریخ رسمی نداشتند و هیچ‌کس نمی‌دانست که آن‌ها چگونه زندگی می‌کردند، رنج می‌بردند و می‌مردند (Rahimian, 2005).

در این میان دو تن از منابع قابل توجه در حوزه مشروطیت تاریخ‌بیداری ایرانیان نوشته ناظم الاسلام کرمانی و تاریخ انقلاب مشروطیت ایران نوشته مهدی ملک زاده است. که در تحلیل بینش مورخان فوق قابل توجه است چیرستی تاریخ در بینش و نگرش آنان می‌باشد.

ناظم الاسلام کرمانی معلم و روزنامه نگار و از نواندیشان طرفدار مشروطه محسوب می‌گردید و کتاب تاریخ‌بیداری ایرانیان نیز حاصل مشاهدات و فهم تاریخی وی از حوادث تاریخ ایران از عصر ناصرالدین شاه تا اواخر عمر مورخ می‌باشد.

با تحلیل روایت ناظم الاسلام به نظر می‌رسد که، تعریف مورخ از تاریخ، از یک‌سو آن را مطالعه احوال گذشتگان برای پند و اندرز آیندگان می‌داند و در توضیح آن، تأکید دارد که از تاریخ سنتی آن‌چه را که مطالعه کرده است عمدتاً همان تاریخ نوشته‌هایی است که بیشتر در مدح و افسانه سرایی شاهان و سلاطین است. از این‌روی دل مشغولی یاد شده، ناظم الاسلام را ترغیب به نگارش تاریخ نوینی به شیوه مورخان اروپایی نمود. در تحلیلی دیگر دیدگاه ناظم را می‌توان نشانه‌ای از اندیشه تحول‌خواهی مورخ در تأثیرپذیری از کسانی چون میرزا آقا خان کرمانی (در تمجید ناظم الاسلام از وی به عنوان یکی از اساتید دوران تحصیل خود)، و با اندیش‌مندان نوگرا و تحول‌خواه زمانه خود، همانند آخوند زاده و طالبوف دانست. از سوی دیگر توجه و اهمیت به تاریخ‌سازان نوگرای ایران یکی دیگر از دیدگاه‌های مورخ است، به گونه‌ای که خود بیان می‌دارد که در تاریخ نوشته‌اش در تلاش است تا خدمات مردان بزرگ ایران که برای توسعه و ترقی ایران تلاش کرده‌اند را به سبک نوشتاری روزنامه‌ای و با بیان ساده و بدور از اغراقات شاعرانه و اغلاقات بیان کند (Nazem al-Islam Kermani, 2008).

در این‌جا، نگرش تاریخ‌نگاری مورخ در انتقاد از شکل تاریخ‌نگاری منشیانه در سده‌های گذشته است که تا آن زمان بر ادبیات و تاریخ‌نگاری ایران سایه افکنده است، و به قول زرین کوب "هر گدای گذاری متملق اغراق‌گویی را که الفاظ قلنبه را بهتر به کار برد و عبارات مغلق تر بیان نماید او را شاعر تر و فصیح تر دانند و ملک الشعرایش لقب دهند» (Zarinkoub, 2000). یکی دیگر از دیدگاه‌های مورخ در خصوص تاریخ‌نگاری است. ناظم الاسلام در باب پیوند شعر و تاریخ نیز در مطالبی طولانی، به انتقاد از شعرای ادوار مختلف ایران پرداخته و معتقد است که آنان با اشعار خود باعث رواج فساد و فسق و فجور در جامعه گردیده‌اند، البته در ادامه او بهترین شعر را شعری می‌داند که در باب وطن و شجاعت مردم ایران باشد. از این‌روی خود او هم در تاریخ خود بیشتر از اشعار میرزا آقا خان کرمانی که دارای مضمونی سیاسی و اجتماعی هستند، استفاده کرده است البته لازم به تأکید است ما این دیدگاه را نسبت به شعر و تاریخ در نگرش برخی دیگر از مورخان و

نویسندگان عصر قاجار داریم. بطور نمونه؛ میرزا محمد تقی کاشانی (سپهر) بر این عقیده است که استفاده از شعر را برای مورخ زمانی مناسب می‌داند که گویای یک واقعه تاریخی باشد (Khavari Shirazi & Afsharf, 2001) و یا آخوند زاده در «رساله ایراد» که موضوع آن گفتگو فرضی او با هدایت مورخ کتاب روضه الصفای ناصری است، در باب به کار بردن شعر در تاریخ معتقد است که شعر باعث می‌گردد که رویداد و نکات مهم تاریخی را فدای قافیه و صنعت‌های ادبی کنیم و مورخ به اغراق گویی و عبارات پردازی، بپردازد (Adamiyat, 1970). در نهایت در باب دیدگاه رابطه شعر و تاریخ می‌توان گفت که تفاوت ماهوی بین این دو بدین شکل است که مورخ آن‌چه را که اتفاق افتاده است می‌نویسد، در حالی که شاعر درباره آن‌چه می‌توانست اتفاق بیفتد (Tajbakhsh, 1997).

فایده و اهمیت تاریخ یکی از مهم‌ترین مولفه‌های معرفت‌شناسی تاریخی است که از دیر باز مورد توجه مورخان بوده و از زوایای گوناگون به آن پرداخته‌اند. عبرت اندوزی و پند آموزی از گذشته تاریخی انسان، بر جهان سنتی دلیلی است بر انسان‌های کنونی که به دنبال خوانش تاریخ آنان بروند. همچنین فایده تاریخ علاوه بر احیای فرهنگ ملی یک قوم و تزریق روحیه پایداری و بیداری وارثان و تالیان آن می‌تواند باشد (Zarinkoub, 2000). فایده و اهمیت تاریخ از نظر ناظم‌الاسلام را در چند نکته می‌توان مورد توجه قرار داد:

نخست: این که چون مورخ در بحث چیستی تاریخ، بحث مستقل و کاملی در کتاب تاریخ بیداری ایرانیان ارائه نداده است، پس آن‌چه که در باب این بحث می‌توان گفت، تعمیم نوشته‌ها و روایت‌های تاریخی ناظم‌الاسلام با نگرش وی در کتاب تاریخ بیداری ایرانیان، همان تعریف کلی و عمومی است که ما از علم تاریخ داریم یعنی پند و اندرز و آگاهی بخشیدن آیندگان از رویداد گذشته بر پیشینیان، همچنین مورخ تمام تلاش خود را به کار می‌برد تا هر آن‌چه از داده‌های تاریخی را که به دست می‌آورد برای خوانندگان خود بیان کند، به گونه‌ای که کمتر واقعه‌ایی را دیده یا شنیده است که شرح کامل آن را برای خوانندگان روایت نکرده باشد.

دوم: عبرت آموزی از تاریخ، یکی دیگر از مولفه‌های نگرش معرفت‌شناسه مورخ است به گونه‌ای که ناظم‌الاسلام در جای جای کتاب خود پیوسته بر این واژه تأکید دارد که «خواننده تاریخ توجّه خواهد داشت» و یا «خواننده تاریخ خواهد دانست» که از نگاه پژوهش‌گران حاصل آن باعث هم‌ذات‌پنداری خواننده با مورخ و از سوی دیگر به تحلیل او در شناخت اوضاع و زمانه کتاب، کمک می‌کند.

سوم: مورخ تلاش دارد که با بیان جزئی‌ترین وجوه رویداد و یا شرح مکالمات و حتی نامه‌ها و شب نامه‌های صادر شده آن مقطع، و در نهایت کل دیده‌ها و شنیده‌ها، تمام زوایای واقعه را برای ثبت در تاریخ آشکار سازد. این امر هم می‌تواند ناشی از دو مساله باشد: اول؛ نگاه و شغل روزنامه نگاری وی که باعث گردیده تا ناظم‌الاسلام فردی دقیق و جزئی نگر باشد و دیگر دیدگاه تاریخ‌نگری او که بر آن است تا تاریخ را بلکه از جنبه‌های گوناگون برای عبرت آموزی آیندگان بیان دارد و از این‌روی است که برای بالا بردن اطلاعات خوانندگان خود به معرفی واژه «زنداد» و یا به ذکر تاریخ ارمنستان می‌پردازد (Nazem al-Islam Kermani, 2008).

در مجموعه به نظر می‌رسد در تحلیل بینش معرفت‌شناسی مورخ، واژه تاریخ در نظر ناظم‌الاسلام کرمانی عبارت از آموختن گذشته است و مورخ به مانند معلمی است که تلاش دارد تمام زوایای علمی آن را برای شاگردان آینده خود شرح دهد. هم‌چنین از این منظر است که در بیان رویداد تاریخی تلاش می‌کند که آن را به طور جامع و کامل بیان نماید و شرح گفت‌گوها و نشست‌های سیاسی و ذکر نامه‌ها و شب نامه‌ها و گفت‌گوهای بین خود و دیگران و یا حتی شنیده‌هایش از اوضاع و احوالات و تحولات همه‌ای هستند تا مورخ به طور غیر مستقیم خواننده را با مجموعه علل وقوع رویداد و رویدادهای آشنا نماید اگر چه درباره‌ای از مواقع مورخ تلاش دارد تا به تحلیل و تبیین وقوع نتایج بپردازد، برای نمونه در مطالعه علل وقوع استعفای محمد علی شاه ده دلیل را به عنوان مهم‌ترین عوامل آن ذکر می‌کند. لازم به ذکر است که این نوع نگارش را می‌توان ناشی از همان تفکر ناظم‌الاسلام دانست که تلاش دارد تا با تبیین وقایع خواننده را از مجموع چرایی وقوع یک واقعه مطلع سازد (Nazem al-Islam Kermani, 2008).

مهدی ملک زاده پزشک و سیاست مدار فرزند ملک المتکلمین یکی از روشنفکران و مبارزان عصر مشروطیت می‌باشد. در باب چیستی تاریخ در بینش و نگرش ملک زاده باید گفت که مورخ یکی از شاخص ترین مباحث فیلسوفان علم تاریخ، شرح چیستی تاریخ از دیدگاه مورخ است در پاسخ می‌توان گفت ملک‌زاده همانند برخی از مورخان ایرانی، در مقدمه اثر خویش به تعریف علم تاریخ و جایگاه آن در میان انسان‌ها و همچنین چرایی دست به قلم شدن خود برای نگارش کتاب *تاریخ مشروطیت ایران* پرداخته است. مورخ در تعریف واژه تاریخ، آن را از چند زاویه مطالعه و تبیین کرده است، به طور نمونه؛ تاریخ را از یک سو «احیای کلیه وقایع گذشته و استفاده از آن» می‌داند که این تعریف را می‌توان همان بیان ساده و عمومی از علم تاریخ دانست که عمده مورخان بر آن معتقدند. در ابتدای کتاب خود مورخ اذعان بر این امر دارد که «متجاوز از یک قرن است که تاریخ از دایره افسانه سرایی و داستان نویسی قدم بیرون نهاده و در جایگاه منبع علوم عالیه مستقر گشته است. افسانه نویسان و داستان نویسان مقام خود را به علما و دانش‌مندان واگذاری کرده‌اند، تاریخ در کلیه علوم رخنه کرده و راه یافته و در هر علمی بخشی به خود اختصاص داده است» (Malekzadeh, 2004) که در این جا تعریف ملک‌زاده را می‌توان در راستای سیر تحول عبور تاریخ از شیوه سنتی آن به عنوان یک علم بر شمرده که پیوند یافته با علم فلسفه و علم اجتماع است، از این روی مورخ می‌بایست ابتدا «از تحولات سیاسی و اجتماعی ملل و انقلابات امم و نهضت‌های اجتماعی اقوام اطلاع کامل را داشته باشد» و در ادامه و از قول یکی از فلاسفه (که نام وی را ذکر نکرده است) بیان می‌دارد که از آن روی که «تاریخ قوه حافظه انسان است و بزرگترین کوشش هر مورخی این است که چون می‌خواهد تاریخ یک قوم یا دوره‌ای را بنویسد کلیه اصلاحاتی که به آن قوم و آن دوره و زمان تعلق دارد اعم از سیاسی، اجتماعی، نظامی و فرهنگی از روی مدارک صحیح و منابع معتبر جمع کند و آن‌ها را مرتب نماید و سپس هر قسمت را به کارخانه تحقیق و تعمق برده و تجزیه و تحلیل نماید و علل و موجبات پیش آمدن آن وقایع را روشن کند و فلسفه آن را آشکار نماید و وقایع و رویداد تاریخی را چون طلای خالص بدون غل و غش در دسترس عموم گذارد» و به نظر می‌رسد با توجه به این دیدگاه، به تحلیل شخصیت حسن تقی‌زاده و روایت نظریات موافق و مخالف درباره وی می‌پردازد و می‌نویسد: «لذا نگارنده بر آن شد تا آنچه را که در این موضوع گفته و نوشته‌اند، با کمال بی‌طرفی به کارخانه تحقیق و مطالعه برده، با اتکا به حقایق و دسترسی به مدارک تجزیه و تحلیل کرده، حقیقت را چون در ناب، بدون غل و غش در موقع خود در دسترس فرزندان آینده ایران بگذارد» (Nazem al-Islam Kermani, 2008). آنچه از برآیند نگرش مورخ درک می‌شود، تلاش وی در توجه به گفتمان تحلیل رویدادها در روایت تاریخ است که این امر می‌تواند برخلاف دیدگاه سنتی مورخانی چون طبری باشد که بر آن است تا در نگارش تاریخ هرآنچه را که خوانده و شنیده، بنویسد و همچنین در نگارش رویدادها از روایت نظر قوی ابا کند (Tabari & Qasemi, 1996).

عینیت گرایی یا بی طرفی در روایت وقایع، یکی دیگر از از مواردی است که ملک‌زاده تلاش دارد آن را رعایت نماید. مورخ در مقدمه ابتدایی کتاب خود، معتقد یکی از دغدغه‌های خود در نگرش تاریخ مشروطه را رعایت انصاف و بی طرفی خود در بیان وقایع مشروطه می‌داند (Tabari & Qasemi, 1996) و از این روی تلاش دارد وقایع را در کمال بی طرفی روایت کند، بطور نمونه: انتقاد از همفکران خود در انحرافات اواخر مشروطه و یا عدم صلاحیت نمایندگان مجلس مشروطه در اداره‌ی امور محوله، اما در پاره ایی از مواقع به نظر می‌رسد که مورخ در روایت تاریخ خود و یا قضاوت و داوری در باب برخی گروه‌ها و یا اندیشه‌ها، از چارچوبه انصاف خارج می‌گردد، به عنوان نمونه ملک زاده در سراسر کتاب خود در انتقاد از روحانیت سنتی پرداخته و آنها را به عنوان یکی از علل عقب ماندگی تاریخی ایران معرفی می‌کند و در مقابل همواره به تمجید از منورالفکران‌های هم فکرو اندیشه با خود می‌پردازد. یا حتی در باب ملک المتکلمین با ادبیاتی خاص می‌نویسد: (نیروی ایمان و فصاحت گفتارش تحول شگرفی در ملت ایران بوجود آورد (Tabari & Qasemi, 1996). مورخ در بینش و نگرش انتقادی خود همچون ناظم الاسلام کرمانی همواره با دیدگاه روشنفکران خود به انتقاد از شاهانه و حاکمان قاجار به عنوان علت العلل بحران‌های آن روز ایران می‌پردازد. نگرش اجتماعی و مردم‌گرایی ملک‌زاده در کتاب تاریخ مشروطیت ایران، یکی دیگر از مباحث قابل تأمل در این پژوهش است. نگرش اجتماعی و

مردم‌گرایی ملک‌زاده در کتاب تاریخ مشروطیت ایران، یکی دیگر از مباحث قابل‌تأمل در این پژوهش است. ملک‌زاده در راستای همین بینش به ذکر قیام‌های مهم ایران قبل از اسلام مانند مزدک و مانی و سپس تأثیر آمدن اسلام بر ایرانیان و همچنین بعدها آشنایی مردم ایران با تمدن مغرب‌زمین و تأثیر این تمدن و فرهنگ بیگانه بر مردمان ایران می‌پردازد. مورخ در بیان تاریخ مشروطه نیز همواره نقش مردمان عوام در تحولات مشروطه غیر قابل انکار می‌داند و حتی در تاریخ نویسی حوادث مشروطه به مبارزات زنان نیز توجه ویژه‌ای دارد. در مجموع می‌توان گفت که ملک‌زاده انقلاب مشروطیت را یک واقعه‌ای عظیم برای مردم ایران که باعث تحول سیاسی و اجتماعی و فرهنگی در آنان گردید می‌داند که باعث گذر از عصر سنتی و رژیم استبدادی به هویت ملی است (Tabari & Qasemi, 1996).

در مجموعه با تحلیل تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری مورخانی چون ناظم الاسلام کرمانی و ملک‌زاده ملاحظه می‌گردد که تاریخ نویسی ایران از عصر ناصرالدین شاه به بعد همراه با دیگر دگرسی‌های فکری ایرانیان تغییر کرده و خود را به تاریخ نویسی نوین نزدیک کرده است. در جدول (۱) ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی و تاریخ‌نگاری نوین ایران ارائه شده است.

جدول ۱

هم‌سنجی ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی و تاریخ‌نگاری نوین ایران

مؤلفه‌های اصلی تاریخ‌نگاری عصر ناصرالدین شاه	مؤلفه‌های اصلی تاریخ‌نگاری عصر مظفرالدین شاه	
موضوع	توجه بیشتر به وقایع نگاری سیاسی	تاریخ‌نگاری سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی
بینش	اولین نشانه‌های تاریخ نگاری عقل‌گرا و انسانی	تأکید بر عقلانیت و انسان‌گرایی و انتقادی و اجتماعی
روش	بازتاب بیشتر رویکرد روایی در روایت رویداد	تأکید بر مبنای روش علمی در روایت رویداد
انواع	۱- عمومی، ۲- تک‌نگاری	۱- عمومی، ۲- تک‌نگاری
خاستگاه اجتماعی مورخان	بیشتر دیوانی و در خدمت امیران و یا حاکمیت	بیشتر حرفه تخصصی مورخ، تاریخ نویسی و عموماً مستقل از حاکمیت
ادبیات	نزدیکی به تاریخ نویسی روان و بی‌پیرایه	روان و بی‌پیرایه
ابزار سنجش رویدادها	روایات متواتر نقل شده در منابع - عامل الهی و ماورایی	عقلانیت و سنجش علمی در تحلیل حوادث تاریخی

یافته‌های جدول نشان می‌دهد: شاهد تحول و تغییر عمده در پاره‌ای از مهمترین مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری سنتی و نوین هستیم که عمدتاً از عصر ناصرالدین شاه به بعد و به تأسی از تحولات در تاریخ‌نگاری غرب، در ایران نیز شکل گرفت و دوره دوران مظفرالدین شاه این تغییرات بیشتر گردید. لازم به ذکر است که در تحلیل و مقایسه‌ی این مؤلفه‌ها هرگز نمی‌توان آن‌ها را به عنوان الگویی ثابت برای این ویژگی‌ها برشمرد؛ زیرا در پاره‌ای مواقع شاهد عبور از این مؤلفه‌ها توسط مورخان قدیم و یا جدید می‌باشیم.

نتیجه‌گیری

اگرچه تاریخ نویسی به عنوان یکی از سویه‌های فرهنگی ایرانیان از قدیم مورد توجه بوده است، اما تعریف جدید از آن و تغییر عمده در بینش و نگرش مورخان و نواندیشان ایرانیان از عصر ناصرالدین شاه به بعد و هم‌زمان با تحولات جدید اروپا در حوزه‌های فرهنگی و فکری صورت گرفت. از نظر عمده متفکران ایرانی آشنایی با تاریخ نگاری جدید و توجه به این علم به عنوان یکی از ابزارهای تحول در ساختارهای سیاسی و اجتماعی سرزمین محسوب می‌گردید. از این روی در مقاله فوق تلاش گردید تا به سه امر مهم پرداخته شود، یکی: عوامل عمده‌ای که تحول در تاریخ نگاری ایرانی در عبور از ساختار قدیم به جدید گردید مانند آشنایی ایرانیان با تاریخ نویسی جدید اروپا و جهان و دیگر تأسیس دارالفنون تدریس تاریخ با شیوه‌های جدید و همچنین تأسیس شرکت طبع کتاب به سرپرستی محمدحسین خان اعتمادالسلطنه و مجموعه عوامل دیگر را می‌توان برشمرد. دوم: تعریف جدید از علم تاریخ در بینش و نگرش مورخان صاحب‌نام عصر ناصری مانند اعتمادالسلطنه

و میرزا آقاخان کرمانی و متفکران و نواندیشانی مانند طالبوف و سید جمال الدین اسدآبادی سبب فاصله گرفتن بیش از پیش مورخان در فاصله گرفتن از تاریخ نویسی سیاسی به تاریخ نگاری انتقادی از حاکمان قاجار نزدیک شوند، و از سوی دیگر در شیوه نگارش تاریخ، از تاریخ نویسی جدید تقلید نمایند. سوم: تعریف و جایگاه تاریخ در بین مورخان عصر مظفرالدین شاه، مانند افضل الملک و عبدالحسین خان ملک که عمده ویژگی تاریخ نویسی اجتماعی و فرهنگی در بینش و نگرش مورخان این دوران است.

در مجموع از این زمان به بعد در بینش و نگرش روشنفکران و مورخان قاجاریه کارکرد تاریخ نه روایت رویدادهای گذشته بلکه بیشتر ابزارهای برای بیان انتقادات و عملکرد سیاسی و اجتماعی حاکمان خود بود، که اوج آن را در مشروطیت و توجه بیشتر به تاریخ نگاری عقل گرا و انتقادی، اجتماعی هستیم. در این میان دوتن از نمایندگان شاخص در حوزه تاریخ نویسی مشروطه ناظم الاسلام کرمانی و مهدی ملک زاده می باشند. در تحلیل تاریخ نگاری و تاریخ نگری مورخان فوق آنچه عیان است تأثیر پذیری از تاریخ نویسی نوین و توجه به مؤلفه‌هایی چون توجه به تاریخ به عنوان یک علم و همچنین توجه به بینش و نگرش انتقادی و اجتماعی می باشد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Adamiyat, F. (1969). *Amir Kabir and Iran*. Tehran: Kharazmi Publishing.
- Adamiyat, F. (1970). *The thoughts of Mirza Fath Ali Khan Akhundzadeh*. Tehran: Kharazmi Publishing.
- Asad Abadi, J. (2000). *The real causes of human happiness and misery In: Khosro Shahi (Ed.), Collection of letters and articles*. Tehran: Kabeh Shargh Publishing.
- Etemad al-Saltaneh, M. H. (1984). *The organized history of Nasir al-Din Shah* (Vol. 1). Tehran: Donyaye Ketab Publishing.
- Ghadimi Qidari, A. (2011). Sayyid Jamal al-Din Asad Abadi and newer approaches to history. *Islamic History Research Journal*, 1(4), 55-70.
- Ghadimi Qidari, A. (2014). *Continuity and transformation of historiography in Iran during the Qajar era*. Tehran: Research Institute of Islamic History Publishing.

- Khavari Shirazi, M. A., & Afsharfar, N. (2001). *The history of Dhul-Qarnayn*. Tehran: Cultural and Islamic Guidance Publishing and the Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Malekzadeh, M. (2004). *The history of the Constitutional Revolution of Iran*. Tehran: Sokhan Publishing.
- Maraghei, Z. A. (1969). *The travelogue of Ibrahim Beg*. Tehran: Agah Publishing.
- Mohit Tabatabai, M. (1975). New research methods in Iran. *Gohar Journal*, 3(31), 100-133.
- Mostowfi, A. (1992). *My life story or the social history of Iran during the Qajar era* (Vol. 1). Tehran: Zavar Publishing.
- Nazem al-Islam Kermani, M. M. (2008). *The history of the awakening of Iranians (Part One)*. Tehran: Amir Kabir Publishing.
- Partovi Moghadam, A. (2009). A reflection on the historiography of the Qajar era and its factors until the Constitutional Revolution. *Payk Noor Journal*, 7(2), 3-15.
- Rahimian, H. (2005). *Contemporary Persian prose literature: From the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution*. Tehran: Samt Publishing.
- Shamim, A. A. (1997). *Iran during the Qajar dynasty*. Tehran: Afkar Publishing.
- Tabari, M. b. J. b. Y., & Qasemi, A. (1996). *History of Tabari* (Vol. 1). Tehran: Asatir Publishing.
- Tafzili, A. (1991). *Event recording: A tribute to Dr. Abbas Zaryab Khoyi*. Tehran.
- Tajbakhsh, A. (1997). *History and historiography*. Shiraz: Now Publishing.
- Zarinkoub, A. (2000). *The record of Islam*. Tehran: Amir Kabir Publishing.